

ПРАБЛЕМА ШЛЯХОЎ АНАЛІЗУ МАСТАЦКАГА ТВОРА Ў СУЧАСНАЙ МЕТОДЫЦЫ

Аналіз мастацкага твора займае самае важнае месца ў metodyцы выкладання літаратуры.

У канцы 50-х – пачатку 60-х гадоў у спецыяльным перыядычным друку, а таксама ў асобных выданнях неаднаразова прапаноўвалася адмовіцца ад аналізу твораў мастацкай літаратуры ў сярэдняй школе. Уся ўвага, на думку некаторых метадыстаў, павінна была акцэнтавацца на эмацыянальным успрыманні літаратуры. Прыхільнікі такога вивучэння літаратуры выказвалі меркаванне пра тое, што, падрабязна аналізуючы твор, настаўнік усё роўна не зможа раскрыць усе яго мастацкія якасці, а анатаміраванне тэксту разбурае яго цэласнасць.

Безумоўна, нельга недацэньваць каштоўнасць эмацыянальнага ўздзеяння літаратурнага твора на чытача. Някі аналіз не дасць жаданых вынікаў, калі твор не крануў сэрцаў вучняў. Аднак не трэба забываць, што нават самы эрудыраваны і начытаны школьнік не заўсёды здольны самастойна зразумець аўтарскую задуму, ідэйны змест твора, разабрацца ў паэтычных сродках, выкарыстаных аўтарам, адчуць усе тонкасці мовы. Так пасля таго, як была прачытана аповесць В. Быкава "Сотнікаў", толькі асобныя вучні заўважылі навізну ў адлюстраванні пісьменнікам падзей Вялікай Айчыннай вайны. Для большасці – гэта чарговы твор на ваенную тэму. Яны не змаглі адчуць сутнасці драматызму, напружанасці і глыбокага псіхалагізму аповесці. Таму ў школе не проста прачытваецца твор сам па сабе, а вивучаецца навука пра літаратуру, яе спецыфічныя законы.

У 1965 годзе ў часопісе "Літаратура в школе" з артыкулам у абарону аналізу выступілі Т.Бражэ і Т.Чырकोўская, якія, не адмаўляючы важнасці эмацыянальнага ўздзеяння літаратуры на школьнікаў, паказалі каштоўнасць яе аналізу на ўроках "славеснасці" і даказалі натуральную неабходнасць у ім. Нельга не пагадзіцца з выказанай імі думкай пра тое, што аналіз твора ўносіць у свядомасць чытача-школьніка нейкую новую старонку, адкрыццё, а пры адсутнасці такога адкрыцця адбываецца страта маральных і эстэтычных вартасцей твора [4, с.74–12].

Неабходна таксама адзначыць, што пазбегнуць аналізу поўнасцю практычна немагчыма, бо самае нязначнае асэнсаванне твора ўжо ёсць аналіз. Калі твор не зразуметы, ён не зможа зрабіць і неабходнага эмацыянальнага ўздзеяння. У аснове выкладання павінен быць аналіз, які ўзбагачае школьнікаў новымі ведамі і

паглыбляе іх літаратурнае развіццё.

Вельмі важна ўмела і правільна выбраць шлях аналізу твора мастацкай літаратуры. У практыцы сучаснай школы найбольш моцна замацаваліся тры шляхі разбору: "следам за аўтарам", павобразны і праблемна-тэматычны. Кожны з іх мае своеасаблівыя якасці, якія ўздзейнічаюць на адносіны вучняў да твора. Настаўніку важна зразумець, калі і чаму ён выбірае пэўны шлях аналізу. Выбар шляху вывучэння літаратурнага твора ў школе вызначаецца наступнымі матывамі: мастацкай прыродай твора; сістэмай працы па літаратуры ў пэўным класе; вопытам аналізу раней вывучаных твораў; мэтай, якую ставіць перад сабой настаўнік у канкрэтным выпадку; узроўнем развіцця і літаратурнай падрыхтаванасці вучняў; узростам школьнікаў; характарам іх чытацкага ўспрымання.

Выбар шляху аналізу мастацкага твора залежыць таксама ад таго, ці прачыталі вучні твор поўнасцю да пачатку яго вывучэння ў класе.

Шлях аналізу "*следам за аўтарам*" заключаецца ў акаціўленні разбору раздзелаў у такой паслядоўнасці, як яны размешчаны аўтарам. Дзяленне на роўныя па памеры часткі не адбываецца маханічна, бо ўрок павінен быць кампазіцыйна завершаны, гэта значыць, на ўроку разглядаюцца не проста чарговыя раздзелы, а абмяркоўваюцца нейкія тэмы, праблемы, узнятыя аўтарам у творы.

Іншы раз настаўнікі памылкова лічаць, што такое вывучэнне "зліваецца" з каменціраваным чытаннем. На самай жа справе каменціраванае чытанне, як і выразнае чытанне, з'яўляецца толькі адным з метадаў школьнага вывучэння і паспяхова можа быць выкарыстана пры любым шляху аналізу твора.

Разбор "*следам за аўтарам*", як правіла, прымяняецца ў V–VI класах пры вывучэнні эпічных твораў. Пры гэтым не трэба ставіць перад сабой задачу дэталёва прааналізаваць кожную частку, кожны раздзел. Настаўнік павінен выбраць для аналізу на ўроку найбольш важныя моманты ў змесце.

У сваю чаргу зразумелы і блізкі чытачу – школьніку-падлетку – пласт апавядання засланяе пры першым знаёмстве мастацкае цэлае, не дазваляе ўбачыць прычынную сувязь падзей. Гераічны ўчынак Міколка (апавяданне М. Лынькова "*Васількі*") вучні ўспрымаюць як цэнтральную частку апавядання. Гэта зусім справядліва, але яны амаль не звяртаюць увагі на многія дэталі (буслы, роля саміх васількоў), без разумення якіх нельга спасцігнуць да канца асноўную думку твора. Дзеці надзелены здольнасцю востра ўспрымаць галоўную падзею, але не валодаюць размежаванай мастацкай увагаю. Частковасць успрымання прыводзіць да выпадзення са свядомасці чытача істотных звенняў сюжэту, да непаўнаты разумення аўтарскай ідэі. Такі фон чытацкага ўспрымання і прымушае звярнуцца да аналізу "*следам за аўтарам*", які аднаўляе ў свядомасці вучняў аўтарскую паслядоўнасць падзей, дэталізуе сюжэт твора, дазваляе ўплываць на яго асэнсаванне паступова.

Аналіз твора па ходзе развіцця дзеяння дае магчымасць у некаторай ступені вызваліць вучняў ад папярэдняга прачытання тэксту, паколькі чытанне можа адбывацца адначасова з паслядоўным вывучэннем твора.

Карысць прымянення аналізу "*следам за аўтарам*" у V–VI класах ні ў якой ступені не азначае выключэння яго з арсеналу сродкаў працы ў старэйшых класах.

Па-першае, і ў IX–XI класах мы сустракаем вучняў, якія недастаткова падрыхтаваныя ў літаратурным плане.

Па-другое, некаторыя творы цяжкія для разумення пры самастойным чытанні.

Па-трэцяе, сама мастацкая прырода твора нярэдка патрабуе такога аналізу. Напрыклад, цяжка зразумець паслядоўнасць вырашэння канфлікту драмы Я.Купалы "Раскіданае гняздо" або камедыі К.Крапівы "Хто смяецца апошнім", не прааналізаваўшы іх "следам за аўтарам",.

Па-чацвёртае, літаратурнае развіццё павінна не адсякаць каштоўных якасцей, набытых школьнікамі за ранейшы час. Для іх захавання настаўнікі павінны карыстацца аналізам "следам за аўтарам" і ў IX–XI класах.

Асноўным патрабаваннем пры выкарыстанні шляху аналізу "следам за аўтарам" у старэйшых класах павінна быць абавязковае папярэдняе прачытанне твора. Папярэдняе чытанне фарміруе ў старшакласнікаў пэўнае ўяўленне пра творчую індывідуальнасць пісьменніка, садзейнічае лепшаму асэнсаванню канкрэтнага твора пры далейшай працы ў класе.

Як рэальна выглядае сістэма ўрокаў пры вывучэнні, напрыклад, пенталогіі "Трывожнае шчасце" І.Шамякіна?

Урок першы. Жыццёвы і творчы шлях пісьменніка.

Урок другі. Эпоха, адлюстраваная ў творы. Гіторыя яго напісання. Аналіз аповесці "Непаўторная вясна".

Урокі трэці і чацвёрты. Аналіз аповесці "Начныя зарніцы": а) акупацыя (раздзелы I–IV); б) дзейнасць падполля (раздзелы V–X).

Урок пяты і шосты. Аналіз аповесці "Агонь і снег": а) проба агнём (24 чэрвеня – 19 кастрычніка 1941 года); б) узмужнеласць (14 лістапада 1941 года – 3 чэрвеня 1942 года).

Урок сёмы. Аналіз аповесцей "Пошукі сустрэчы", "Мост".

Урок восьмы. Абагульненне. Сэнс назвы асобных аповесцей і пенталогіі ў цэлым.

Раздзел за раздзелам праходзяць тут перад вучнямі. Яны сочаць за развіццём сюжэта, выдзяляючы цэнтральныя эпізоды, псіхалагічна матывуюць учынкі герояў, углядаючыся ў мастацкую тканіну твора. Усё гэта несумненна дае сваю карысць.

урока ставіцца праблема, тэма, узнятая пісьменнікам. Такі шлях аналізу прадугледжвае абавязковае папярэдняе прачытанне ўсяго твора, бо інакш немагчыма вызначыць скразныя сюжэтныя лініі, шляхі развіцця канфлікту, працэс узнікнення і вырашэння той ці іншай праблемы.

Надзвычай вострая праблематыка "Палескай хронікі" І. Мележа дае магчымасць звярнуцца да праблемна-тэматычнага яе вывучэння. Важнае месца ў школьнай практыцы займае *навообразны* аналіз. Вобраз героя – гэта цэнтральная з'ява ў літаратуры, і вывучэнне яго з боку зместу, структуры, вызначэнне вучнямі асаблівасці аналізу розных тыпаў вобразаў – станоўчых і адмоўных, гераічных і сатырычных, умоўных і рэальных – мае велізарнае тэарэтычнае і практычнае значэнне. Іменна праз разуменне літаратурнага героя вучні прывучаюцца бачыць у жыцці і літаратурнае багацце чалавечых індывідуальнасцей і тыпаў, зразумець

дыялектыку характараў і адносін паміж людзьмі. У героі твора ўвасоблены тыя маральныя якасці, якія пісьменнік імкнецца ўхваліць ці асудзіць.

Аналізу вобразаў літаратурных герояў вялікая ўвага надаецца здаўна, невыпадкова таму вывучэнне твора, у аснове якога ляжыць аналіз вобразаў, часта называюць традыцыйным.

Павобразны аналіз прыдатны для кожнага ўзросту вучняў, але найбольш плённа павобразны аналіз выкарыстоўваецца звычайна ў VII–VIII класах, калі вучні пачынаюць разумець сістэму вобразаў твора.

У літаратурным успрыманні школьнікаў VII–VIII класаў заўважаецца працэс самасцвярджэння асобы, якая складваецца ў гэтым узросце і імкнецца да самаразумення. Школьнікі-падлеткі цікавяцца цяпер найбольш пытаннямі маральна-этычнага характару: пра дабро і зло, пра адданасць і здраду, прынцыповасць і беспрынцыпнасць і г.д.

Павышаная зацікаўленасць вучняў VII–VIII класаў пытаннямі маральнага аспекту не можа не адбіцца на змесце і метадыцы аналізу. Улічваючы этычную скіраванасць школьнікаў у адносінах да літаратуры, настаўнік будзе аналіз так, каб на першым плане былі вобразы герояў твора з іх учынкамі, думкамі, перажываннямі. Гэта зусім не азначае, што аналіз абмяжоўваецца навучальнай лекцыяй або гутаркай на маральна-этычную тэму. У працэсе павобразнага аналізу разглядаюцца і праблемы філасофскага, эстэтычнага і літаратуразнаўчага характару. Аднак у цэнтр ўвагі ставяцца прыкладна такія пытанні: "Чаму Сымон не захацеў быць панскім Салаўём?", "Чаму Бандароўна не скарылася пану Патоцкаму?", "Чаму Сымон Зяблік не пайшоў бацькавым шляхам?" Такія пытанні вымагаюць будаваць аналіз твора як разгляд сістэмы вобразаў, хаця гэтыя ж пытанні могуць уключацца і ў аналіз "следам за аўтарам", і ў праблемна-тэматычны. Вось як выглядае сістэма ўрокаў па паэме Я. Купалы "Бандароўна" пры павобразным яе вывучэнні:

1. Першы ўрок. Фальклорная аснова твора. Вобраз Бандароўны – гераічнай дзяўчыны.
2. Патоцкі як градстаўнік памешчыкаў-прыгоннікаў.
3. Народная асоба аўтара ў паэме. Кампазіцыя паэмы. Народна-песенны лад мовы твора.

Сістэма ўрокаў, якая заснавана на разглядзе вобразаў, таксама мае сваю каштоўнасць, яна раскрывае цэнтральныя сувязі, якія падкрэсліваюцца натуральным пераходам ад аналізу характара аднаго героя да другога, да іх супастаўлення.

Павобразны аналіз найлепш выкарыстоўваецца ў VII–VIII класах, але гэта зусім не азначае, што ён не прынясе карысці ў IX–XI класах. Многія настаўнікі звяртаюцца да яго і ў старэйшых класах. Пры вывучэнні "Палескай хронікі" I. Мележа сістэма ўрокаў можа быць наступнай:

1. "Гэта была кніга, якую я не мог не напісаць". Задума і гісторыя напісання рамана "Людзі на балоце".
2. "Героі мае – простыя людзі звычайнай палескай вёскі". Знаёмства з героямі.
3. Шляхі-дарогі Ганны Чарнушкі і Васіля Дзятла.

4-5. "Галоўная думка... маіх кніг – ... думка народная". Вобраз народа.

6. "Рабіць так, як падказвае сумленне". Вобразы кіруючых работнікаў у рамане "Людзі на балоце".

7. "У другіх няўпраўка, а яму ўдача сама ў рукі ішла". Вобраз Халімона Глушака ...

Пры павобразным аналізе твора ў старэйшых класах настаўнік часцей за ўсё групуе герояў на катэгорыі, якія адлюстроўваюць асноўны канфлікт. Так можна вывучаць раманы К.Чорнага "Трэцяе пакаленне" (Міхал і Зося; Зося і Скуратовічы; Скуратовічы і Міхал), апавесць В.Быкава "Сотнікаў" (Сотнікаў і Рыбак). Гэта героі-антыподы.

Аналіз па вобразах дае магчымасць супаставіць герояў не толькі ў рамках аднаго твора. У IX–XI класах гэтага ўжо недастаткова. Старшакласніку трэба ведаць, наколькі арганічна ўліваецца сістэма вобразаў канкрэтнага твора ў творчасць пісьменніка, а таксама як яна спалучаецца з усім літаратурным працэсам пэўнага перыяду. Аналізуючы творы мастацкай літаратуры па вобразах, настаўнік павінен памятаць, што нельга разглядаць вобраз героя ізалявана ад іншых персанажаў. Пры правільным падыходзе павобразнае вывучэнне можа даць плённы вынік як для ўзбагачэння вучняў ведамі, так і для іх маральна-эстэтычнага выхавання.

Традыцыйны аналіз твора неаднаразова крытыкаваўся. Асабліва многа гаварылася пра недахопы вывучэння твора па вобразах у 50-60-я гады. Гэта было выклікана празмерным захапленнем настаўнікаў і метадыстаў шукаць станоўчыя ці адмоўныя якасці ў герояў, складаць характарыстыкі. Яны нярэдка адрываліся ад мастацкага твора і пачыналі гаварыць пра герояў як пра рэальных людзей, сваіх сучаснікаў. Нельга, безумоўна, адмаўляць неабходнасць сувязі з сённяшнім днём, але пры гэтым трэба памятаць, што літаратурны герой ёсць вынік фантазіі пісьменніка; нельга забываць і пра спецыфіку мастацкай літаратуры, пра законы тыпізацыі, пра гістарычную эпоху, адлюстраваную ў творы.

Вялікая небяспека чакае настаўніка пры такім вывучэнні мастацкай літаратуры ў час працы над аўтабіяграфічнымі творамі ці творамі, героі якіх маюць жыццёвыя прататыпы. Напрыклад, усім вядома, што паэма "Новая зямля" і трылогія "На ростанях" адлюстроўвае падзеі з жыцця Якуба Коласа і яго сям'і, але і Антось, і Міхал, і Лабановіч – персанажы мастацкіх твораў, у якіх тыпізаваны погляды і ідэалы пісьменніка.

Гэта зусім не азначае, што ад такога аналізу трэба адмовіцца. Наадварот, вобраз з'яўляецца спецыфічнай формай адлюстравання рэчаіснасці, у ім знаходзяць увасабленне характары, тыпы, што даследуюцца пісьменнікам, у ім раскрываецца маральны і эстэтычны ідэалы мастака слова. Успрыманне і ацэнка асобных вобразаў-характараў з'яўляецца неабходнай часткай цэласнага аналізу (маецца на ўвазе цэласны аналіз як адзінства формы і зместу).

У IX–XI класах, калі ў асноўным заканчваецца фарміраванне асобы школьніка, калі ў яго ёсць значны літаратурны вопыт, калі ён пачынае ўжо мысліць вобразна, катэгорыямі, вельмі важна ісці па **праблемна-тэматычным** шляху аналізу. Сутнасць яго заключаецца ў тым, што ў цэнтр Пры гэтым адной праблемай "У чым заключаецца сучаснасць твора?" могуць быць аб'яднаны ўсе

астатнія ўрокі:

1. Праблема перабудовы вёскі на новы лад.
2. Праблема дружбы і кахання.
3. Народ і ўлада.
4. Праблема інтэлігенцыі і г. д.

Праблемна-тэматычны шлях аналізу – вышэйшая ступень школьнага вывучэння літаратурнага твора.

У методыцы канца 60-х гадоў атрымаў адлюстраванне і так званы "кампазіцыйны аналіз", які вядзе да ўсваення зместу твора праз аналіз яго кампазіцыйнай структуры.

Кампазіцыйны аналіз дазваляе вывучыць твор з улікам яго складанага кампазіцыйнага развіцця, а сістэму вобразаў – у яе унутраных сувязях, ён пераадольвае адналінейнасць паслядоўнага каменціравання тэксту. Такі аналіз дазваляе ісці ад асобных элементаў да цэлага і, наадварот, ад успрымання цэлага да ўсведамлення асобных частак і эпизодаў. Ён дапамагае зразумець ідэйна-вобразны змест твора ў сувязі з яго пабудовай, з мастацкім майстэрствам аўтара.

Нарэшце, "кампазіцыйны аналіз" узбагачае школьнікаў ведамі ў галіне тэорыі літаратуры, асабліва паэтыкі.

Прапаноўваючы вывучаць трылогію Я. Коласа "На ростанях" кампазіцыйным шляхам, В. Ляшук фармулюе наступную тэматыку ўрокаў:

1. Групоўка вобразаў трылогіі. Андрэй Лабановіч – цэнтральны герой рамана.
2. Вобразы дэмакратычнай інтэлігенцыі і іх роля ў творы.
3. Прадстаўнікі рэакцыйнай інтэлігенцыі і іх роля ў рамане.
4. Інтэлігенты-абывацелі.
5. Вобраз народа і яго значэнне ў раскрыцці ідэі твора.
6. Асаблівасць сюжэтнай будовы трылогіі. Роля пазасюжэтных элементаў у рамане (карцін прыроды, партрэта, інтэр'ера, лістоў, дакументаў, легенд).
7. Сэнс назвы асобных аповесцей і трылогіі ў цэлым.
8. Лірычны адступленні. Узаемаадносіны асобы аўтара і галоўнага героя і жанравая эвалюцыя рамана [6, с. 273].

Разам з тым у сучаснай школе шырока выкарыстоўваецца **камбінаваны** шлях аналізу, у ходзе якога разглядаюцца то падзеі твора ў іх сюжэтнай паслядоўнасці, то вобразы герояў, то скразныя тэмы ці праблемы.

ВЫВУЧЭННЕ БІАГРАФІІ ПІСЬМЕННІКА

Састаўной часткай курса беларускай літаратуры ў сярэдняй школе з'яўляецца вывучэнне біяграфіі пісьменніка. Нягледзячы на нескладанасць, на першы погляд, гэтага матадычнага пытання, практыка паказвае, што ў многіх выпускнікоў школ складваецца няправільнае, трафарэтнае ўяўленне пра жыццёвы шлях лепшых прадстаўнікоў беларускай літаратуры: "нарадзіўся ў беднай сялянскай сям'і, спачатку быў пастушком, потым працаваў на зямлі, рана